

**REALIA STAROŻYTNEJ PALESTYNY W POLSZCZYŹNIE
RENEZANSU NA PODSTAWIE XVI-WIECZNYCH
PRZEKŁADÓW EWANGELII**

Szesnasty wiek to okres dużego zainteresowania Biblią, którą zaczęto tłumaczyć m.in. na język polski. Analiza leksyki dziesięciu XVI-wiecznych polskich translacji Ewangelii jest celem pracy doktorskiej, która powstaje na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego. W artykule przedstawiono założenia pracy i sposób badania słownictwa, a także przeprowadzono analizę wybranych leksemów.

Literatura naukowa zawiera wiele publikacji poświęconych przekładom Pisma Świętego na języki narodowe, w tym na język polski. Temat ten jest przedmiotem badań teologów, religioznawców, biblistów, a także językoznawców, którzy poruszają różne problemy związane z tekstem Biblii, analizując zarówno jego warstwę semantyczną, jak i strukturalną. Dużym zainteresowaniem badaczy cieszą się XVI-wieczne katolickie i protestanckie tłumaczenia Pisma Świętego na język polski. Ich leksyka stanowi doskonałe źródło wiedzy o realiach krain, w których żył i nauczał Jezus Chrystus. Do opisu tych realiów często wykorzystywano słownictwo charakteryzujące życie w polskich miastach i wsiach epoki Renesansu. Analiza i omówienie leksyki Ewangelii pochodzących z wymienionych translacji jest celem pracy doktorskiej, która powstaje w Zakładzie Historii Języka Polskiego i Dialektologii na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem dr hab. Aliny Kępińskiej, prof. UW. Niniejszy artykuł jest próbą przedstawienia głównych założeń pracy, jej metodologii, oczekiwanych wyników badań oraz wybranych przykładów wyekscerpowanych z Ewangelii.

Przedmiotem analizy jest leksyka Ewangelii wyekscerpowana z dziesięciu polskich translacji Pisma Świętego drukowanych w latach 1551–1599. Wymieniając chronologicznie są to:

1. translacja Stanisława Murzynowskiego powstała w Królewcu w 1551 (tylko Ewangelia wg św. Mateusza) i w 1553 roku,
2. Nowy Testament z 1556 roku wydany przez Marka Szarffenberga, tłumaczony przez Marcina Bielskiego,
3. Biblia w tłumaczeniu Jana Leopolda z 1561 roku,
4. Biblia Brzeska z 1563 roku;
5. dwa przekłady Szymona Budnego z 1570 i 1572 roku;
6. Nowy Testament w przekładzie Marcina Czechowica z 1577 roku;
7. Ewangelie z przekładów Jakuba Wujka z 1553 i 1599 roku.

Pierwszymi całościowymi przekładami Biblii są Biblia Brzeska oraz Leopoldy, dlatego też zajmują one szczególne miejsce wśród innych przekładów. Biblia Szarffenberga, Leopoldy oraz Wujka są przekładami katolickimi, których tłumacze posiłowali się Wulgatą. Pozostałe przekłady to innowiercze tłumaczenia Pisma Świętego z języków oryginalnych – greki czy hebrajskiego. Tłumacze posiłowali się również przekładami na języki nowożytny, zwłaszcza na niemiecki i francuski (jak w wypadku Biblii brzeskiej).

Opracowanie materiału stanowiącego podstawę pracy zdecydowanie ułatwiają transkrypcje i krytyczne edycje Ewangelii wszystkich wymienionych przekładów, udostępnione na stronie www.ewangelie.uw.edu.pl w ramach grantu realizowanego w Zakładzie Historii Języka Polskiego i Dialektologii na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem Izabeli Winiarskiej-Górskiej [1]. Ekscerpcja materiału dokonywana jest sprawnie i dokładnie, głównie dzięki przeglądarce wersetów równoległych, znajdującej się na stronie, programowi Ewangelie, stworzonemu przez Michała Rudolfa, programowi AntConc oraz Excel, w którym tworzona jest baza leksemów i pól leksykalnych. Przeglądarka wersetów równoległych umożliwia odczytywanie zarówno kolejnych rozdziałów Ewangelii jednego, wybranego przekładu, jak i poszczególnych wersetów wszystkich tekstów jednocześnie, natomiast dzięki programowi Ewangelie można szybko filtrować tekst w poszukiwaniu lokalizacji konkretnego leksemu czy połączeń wyrazowych, a także odczytywać poszczególne, przetranskrybowane wersety, spoglądając jednocześnie na dołączone mikrofilmy. W pracy nad Ewangelią niezwykle pomocny okazał się program AntConc, umożliwiający zarówno tworzenie korpusów różnych tekstów, jak i badanie samodzielnie sporządzonych korpusów¹. Dzięki niemu z łatwością można np. automatycznie sprawdzić frekwencję słów z przygotowanej listy, odszukać kolokacje dla wybranych leksemów wraz z określeniem prawo- i lewostronnego kontekstu. Wymogiem pracy w programie jest przygotowanie plików w formacie tekstowym .txt, dlatego też wszystkie transkrypcje Ewangelii dostępne na wyżej wymienionej stronie internetowej skopiowałam do odpowiedniego edytora, a następnie zapisałam w plikach z wymaganym rozszerzeniem.

Początkowy etap pracy nad Ewangelią zakłada ekscerpcję leksyki z wykorzystaniem metodologii analizy polowej. Przedstawił ją w latach 30. niemiecki językoznawca Jost Trier, jednak zastosował wyłącznie do pola pojęciowego intelektu [2, s. 111]. Ogólnego podziału rzeczywistości na główne strefy pojęciowe (Wszczęświat, Człowiek, Człowiek i wszczęświat) dokonali Rudolf Hallig i Walther von Wartburg. Wyszczególniając kolejne pola i podpola, "kierowali się kryterium zdroworozsądkowego podziału świata, które

¹ AntConc to darmowy program, którego autorem jest Laurence Anthony. W pracy wykorzystywana jest wersja AntConc 3.2.4w. Do pobrania na domowej stronie twórcy: <http://www.antlab.sci.waseda.ac.jp/software.html>.

narzuca się przeciętnemu użytkownikowi języka" [2, s. 80]. Teoria ta częściowo została przejęta na gruncie języka polskiego przez Andrzeja Markowskiego. Jego koncepcja jest punktem wyjścia w pracy. Badacz zastosował tę metodę, konstruując schemat zależności leksykalno-semantycznych dla wyrazów współnoodmianowych dzisiejszej polszczyzny. Schemat ten ma "odzwierciedlać naiwno semantyczny stosunek do rzeczywistości językowej tzw. przeciętnego użytkownika języka" [3, s. 84]. Stosunek taki jest z kolei odbiciem swoistego, zdroworozsądkowego pojmowania i interpretowania rzeczywistości. W diachronii metodę analizy polowej wykorzystała Lucyna Agnieszka Jankowiak, np. w pracy poświęconej leksyce medycznej Stefana Falimirza [4]. Na podstawie zawartych tam ustaleń definiuję takie terminy, jak *jednostka leksykalna* czy *derywat składniowy*. To dyskusyjny i trudny problem metodologiczny, którego rozstrzygnięcie jest konieczne już na wstępnym etapie pracy. Metodologia analizy polowej przyświeca także opracowaniu słownictwa pism Stefana Żeromskiego. Zastosowała ją np. Elżbieta Sękowska, tworząc tom 3 *Słownictwa pism Stefana Żeromskiego* pt. *Dom* [5]. To właśnie głównie jej praca stała się punktem wyjścia do pogrupowania wyekscerpowanych z Ewangelii leksemów dotyczących przestrzeni na pola leksykalno-semantyczne. Wyekscerpowany z Ewangelii materiał dotyczący realiów życia codziennego w czasach Jezusa można podzielić na różne pola i podpola. Oprócz pola ZAGOSPODAROWANIE PRZESTRZENI znajdują się tu również pola takie jak np. JEDZENIE I JEGO PRZYRZĄDZANIE, ODZIEŻ, PIENIĄDZE, ZWIERZĘTA, ROŚLINY i in. Dotychczasowe klasyfikacje leksemów na pola tematyczne dotyczące głównie leksyki współczesnej wymagają dostosowania do materiału historycznego.

Sposób analizy leksyki Ewangelii zostanie tu przedstawiony na przykładzie wybranych leksemów z pól ZAGOSPODAROWANIE PRZESTRZENI oraz JEDZENIE I JEGO PRZYRZĄDZANIE. Badanie to opiera się na wykazaniu synonimii w równoległych wersach Ewangelii, osobliwości leksykalnych, etymologii leksemów (co służyć ma ustaleniu, czy tłumacze używali słownictwa zapożyczonego, ale zakorzonego w języku polskim, czy dobierali leksemy powstałe na gruncie polskim), ich metaforycznego użycia, frekwencji i opisie językowego obrazu świata wyłaniającego się z polskiej, renesansowej leksyki. W wielu przypadkach niezbędne jest sięganie do Wulgaty lub greckiej wersji Pisma Świętego [6; 7]. Jeśli chodzi o synonimie staropolską, jest to zagadnienie podejmowane przez różnych badaczy, jednak nie zostało jeszcze dokładnie opracowane. W pracy przyjęto rozumienie synonimu za Jerzym Kuryłowiczem, który pisał: "Istnienie synonimów przyjmujemy wtedy, gdy tłumacząc dwa teksty XVI w. na nowopolski stwierdzamy, że dwa różne wyrazy czy wyrażenia odnoszą się do tego samego stanu rzeczy" [8, s. 89]. Przy badaniu synonimów pomocny jest *Słownik polszczyzny XVI wieku* [9], w którym hasła kończą ciągi synonimiczne.

W przypadku wymienionych pól prace rozpoczęto od wyekscerpowania słownictwa z Biblii Leopolicy². Pole ZAGOSPODAROWANIE PRZESTRZENI jest polem paradygmatycznym, tj. zawierającym leksemy o wspólnej, wstępnie ustalonej cesze semantycznej, która łączy wszystkie gromadzone słowa. Znalazło się w nim 67 rzeczowników (np. *bojowisko, boisko, bożnica, ciemnica, gumno, kościół, stodoła*), które zaklasyfikowano do następujących pól i podpól:

1. Budynki i ich części

2. Jednostki administracyjne i ich części, takie, jak *miasto, wieś i ulica czy rozbieżenie dróg*.

W obrębie pola BUDYNKI wydzielono podpola:

a. Budynki i pomieszczenia gospodarcze

b. Budynki mieszkalne

c. Budynki użyteczności publicznej – świeckie i religijne.

W ramach każdego z pól zostały też wydzielone mikropola zawierające nazwy części tych budynków:

2.1.1. Części budynków i miejsc gospodarczych

2.2.1. Części budynków mieszkalnych

2.3.1. Części budynków użyteczności publicznej świeckich i religijnych.

Nie każde makropole jest tak wewnętrznie rozbudowane, z podpolami i mikropolami. Przykładowo makropole JEDZENIE I JEGO PRZYRZĄDZANIE zostało podzielone na następujące równorzędne pola:

1. Nazwy ogólne oraz czynności i stany związane z jedzeniem

2. Czynności związane z przyrządzaniem potraw

3. Miary objętości i wagi pożywienia

4. Miejsca związane z jedzeniem

5. Nazwy osób spożywających i przyrządzających posiłki

6. Potrawy i ich składniki.

Poszczególne makropola obejmują nie tylko pojedyncze leksemy, lecz także derywaty składniowe (np. *bez pokarmu* jako odpowiednik leksemu *głodny*) oraz określenia analityczne o stałym charakterze, najczęściej w postaci wyrażzeń, które uznaję za jednostki leksykalne; w wypadku analizowanego pola do takich jednostek należy *dom gościnny* ‘gospoda’, potwierdzony w Biblii Leopolicy i w przekładzie S. Murzynowskiego z 1553 r.: *Tedy porodziłá syná swego pierworodnego, i uwinąwszy go w pieluchy, położyłá we żłobie, ábowiem nie mieli inego mieśćá w gościnny domu.* (1561, Łk 2:7); w pozostałych przekładach Ewangelii w tym fragmencie leksem *gospoda*, co wyraźnie potwierdza stały charakter wyrażenia *dom gościnny*. Ustalenie tego typu synonimów kontekstowych

² W pracy doktorskiej analizowane będą pola zawierające leksemy wyekscerpowane ze wszystkich przekładów. Wyłącznie na potrzeby wstępnych badań wybrano Ewangelie z przekładu Leopolicy.

(jak *gospoda* i *dom gościnnie*) umożliwia przeglądarka wersetów równoległych; dzięki niej podstawą ekscerpcji może stać się jedno wybrane tłumaczenie Ewangelii, np. Biblia Leopoldy.

Leksyka niektórych fragmentów Ewangelii bywa czynnikiem odróżniającym przekłady katolickie od protestanckich. Różnicę tę widać np. w przypadku leksemu *bożnica*, należącego do podpoła BUDYNKI UŻYTECZNOŚCI PUBLICZNEJ – ŚWIECKIE I RELIGIJNE. W makropolu ZAGOSPODAROWANIE PRZESTRZENI jest on jednym z leksemów o najwyższej frekwencji (według danych uzyskanych dzięki programowi AntConc ogólna liczebność tego leksemu we wszystkich analizowanych tekstach wyraża się liczbą 214, zaś w samym przekładzie Leopoldy *bożnica* występuje 40 razy; dla porównania frekwencja wybranych leksemów ze wskazanego pola w tym przekładzie to *kościół* 32, *synagoga* 2, *ratusz* 8, *stodoła* 4). Leksem ten ani razu nie wystąpił w tłumaczeniach Ewangelii Szymona Budnego i Marcina Czechowica. *Bożnica* to określenie świątyni, domu modlitwy, miejsca nauczania wiary, a jego synonimami według Słownika polszczyzny XVI są: *cerkiew*, *kościół*, *synagoga*, *szkoła*. W tym znaczeniu w protestanckich przekładach Szymona Budnego występuje wyraz *szkoła*. Tłumacz konsekwentnie wybiera określenie, które wskazuje na jedno z przeznaczeń budynku, mianowicie miejsce nauczania prawd wiary. Słownik polszczyzny XVI wieku notuje również inne znaczenie wyrazu *bożnica*, mianowicie 'zebranie, zgromadzenie wiernych; ogół wyznawców jakiegoś wyznania religijnego', jest więc *bożnica* leksemem polisemicznym. Przy tym znaczeniu pojawiają się takie synonimy, jak: *kościół*, *synagoga*, *szkoła*, *zebranie*, *zgromadzenie*. Tłumacze protestanckich XVI-wiecznych przekładów Ewangelii (Budny, Czechowic) stosowali te synonimy (*szkoła* – oba przekłady Budnego, *zgromadzenie/zebranie* – konsekwentnie w przekładzie z 1577 roku), ale w znaczeniu 'miejsca kultu'. Leksemy *zgromadzenie/zebranie* pojawiają się nie tylko u Czechowica, lecz także np. w Biblii brzeskiej. Analiza zatem wskazuje, że użycie leksemów *szkoła* oraz *zgromadzenie* i *zebranie* było charakterystyczne dla wyznań protestanckich, których wyznawcy "starali się przybliżyć postulowane przez siebie pojęcie 'kościół' jako wspólnoty" [10, s. 275].

Innym przykładem, na który warto zwrócić uwagę, jest wyrażenie *picie pijane* (1561, Łk 1:15). W paralelnym fragmencie pozostałych Ewangelii pojawiają się słowa: *sycera*, *sekar*, *szykiera*, a także wyrażenie analogiczne *napój pijany*. W tym wersecie tłumacze próbują przełożyć na język polski nazwę napoju, która w języku hebrajskim brzmi *szeker*, i znaczy 'mocny napój sfermentowany, sporządzony z owoców, zwłaszcza daktyli, z niektórych zbóż i miodu' [11, s. 95]. Przykład ten pokazuje, że tłumacze albo szukali odpowiedników w języku polskim, albo decydowali się na pozostawienie leksemu oryginalnego lub łacińskiego zapożyczenia, na co wpływa prawdopodobnie nieznamość tego napoju na obszarach Rzeczypospolitej okresu Renesansu.

Biblia jest tekstem niezwykle ważnym z punktu widzenia religii, ale jest również dziełem, które warto badać pod różnymi względami. W literaturze przedmiotu znajdują się wprawdzie publikacje na temat renesansowych przekładów Biblii (można tu wymienić m.in. przede wszystkim pracę księdza Rajmunda Pietkiewicza *Pismo Święte w języku polskim w latach 1518-1638* [12], publikację Elżbiety Balcerzowej *Polskie i czeskie źródła przekładu Biblii Leopoldy* [13] czy pracę Izabeli Winiarskiej-Górskiej, *Język, styl i kulturowa rola XVI-wiecznych protestanckich przekładów Nowego Testamentu na język polski* [10], jednak do tej pory nie powstała publikacja naukowa, poświęcona omawianemu zagadnieniu. Może ono być istotne nie tylko dla językoznawców, lecz także historyków, religioznawców czy antropologów. Oczekiwanym wynikiem pracy jest stworzenie schematu pól semantycznych dla leksyki biblijnej, odpowiedź na pytanie, jakie leksemy (rodzime, zapożyczone) zostały użyte przez tłumaczy, czy zachodzi między nimi relacja synonimii oraz czy leksyka jest kryterium odróżniającym przekłady katolickie od protestanckich.

Literatura:

1. Szesnastowieczne przekłady Ewangelii / red. I. Winiarska-Górska.— Warszawa, 2010–2013 [online], [dostęp 31.03.2014]. Dostępny w WWW : <http://ewangelie.uw.edu.pl/>.
2. Miodunka W. Podstawy leksykologii i leksykografii / W. Miodunka.— Warszawa, 1989.
3. Markowski A. Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny / A. Markowski.— Warszawa, 1990.
4. Jankowiak L. A. Słownictwo medyczne Stafana Falimirza. T. 1–2 / L. A. Jankowiak.— Warszawa, 2005–2006.
5. Sękowska E. Słownictwo pism Stefana Żeromskiego. T. 3 / E. Sękowska.— Kraków, 2003.
6. Vulgata Clementina [online], [dostęp 31.03.2014]. Dostęp : [www: http://vulsearch.sourceforge.net/html/](http://vulsearch.sourceforge.net/html/).
7. Ewangeliczny przekład interlinearny Biblii [online], [dostęp: 31.03.2014]. [www: http://biblia.oblubienica.eu/](http://biblia.oblubienica.eu/).
8. Kuryłowicz J. Synonimika i kontekst w Żezycie próbnym Słownika polszczyzny XVI wieku. "Język Polski" XXXVIII (1958), s. 87.
9. Słownik polszczyzny XVI wieku / red. M. R. Mayenowa.— Wrocław, 1966 – Warszawa, 2011.
10. Winiarska I. Słownictwo religijne polskiego kalwinizmu od XVI do XVIII wieku / I. Winiarska.— Warszawa, 2004.
11. Chouraqui A. Życie codzienne ludzi biblii / A. Chouraqui.— Warszawa, 1955.
12. Pietkiewicz R. Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego.— Wrocław, 2002 [online], [dostęp 27.12.2013]. Dostępny w WWW: <http://digital.fides.org.pl/Content/728/Pietkiewicz-Doktorat.pdf>
13. Balcerzowa E. Polskie i czeskie źródła przekładu Biblii Leopoldy / E. Balcerzowa.— Kraków, 2006.

***Мартина Сабала. Реалії давньої Палестини в польській мові часів
Ренесансу на основі перекладів Євангелія XVI ст.***

Шістнадцяте століття – це період великого зацікавлення Біблією, яку починають перекладати і польською мовою. Аналіз лексики десяти польських перекладів Євангелія є метою докторської праці, яка створюється у відділі полоністики Варшавського університету. У статті представлено засади праці та спосіб дослідження лексики, а також проведено аналіз вибраних лексем.

***Martina Sabala. Realities of the Ancient Palestine in the Polish Language
Renaissance on the Basis of the Sixteenth-Century Translations of the Bible***

The 16th century was the age of high interest of the Bible, which was translated into Polish for example. The aim of the doctoral thesis, which is prepared on the Department of Polish Philology at the University of Warsaw is to analyse the lexis of ten polish translations of the Gospels. The paper shows methodology and the analysis of some words.